

**ЕМПАТИЯТА – ПЕРСПЕКТИВИ ПРЕД ВЪЗПИТАНИЕТО
И ОБРАЗОВАНИЕТО НА ДЕЦАТА ОТ НАЧАЛНА
УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ**

гл. ас. д-р Зорница Ганева
Бургаски свободен университет

**EMPATHY - PERSPECTIVE FOR EDUCATION OF CHILDREN OF
PRIMARY SCHOOL AGE**

Assist. Prof. Zornica Ganeva, PhD
Burgas Free University

Abstract: The ability to determine the emotional state of the other, to manage foreign emotions, we are confident in the fine art of relationships is a current challenge in today's world. Challenge of our development in the field of emotional and social intelligence. This emotional power and the challenge is empathy.

Key words: empathy, emotional skills, social skills, emotional and social intelligence, children

Способността да определяме емоционалното състояние на другия, да управляваме чуждите емоции, да сме уверени във финото изкуство на взаимоотношенията, е актуално предизвикателство в съвременния свят. Предизвикателство, свързано с развиването ни в областта на емоционалната и социалната интелигентност. **Тази емоционална способност и предизвикателство е емпатията. Начална училищна възраст** е период на промени за учениците, те се намират в и на прехода на нови възрастни и училищни предизвикателства. Ефективно средство за справянето с тях може да бъде развиването на емпатията. **Емпатията свързва чувствата на отделните личности и това създава добра основа за ефективни междуличностни отношения, така необходими за разглеждания възрастов период.**

В настоящата статия представям резултатите от проучване, което е част от работното от мен емпирично изследване на тема „Изследване на прояви на емпатия при деца на 9 – 11 год. (начална училищна възраст)”. То е включено в методиката на дипломната работа за придобиване на Магистърска степен [1].

В теоретичната постановка, на чиято основа е направено изследването, е разгледана емпатията. Проучени и изведени са основни разбирания, дефиниции, стадии на развитие и прояви на емпатия при децата на възраст 9-11 години [1,3,4,5,6,7]. Тя е представена като един от основните компоненти на личностното взаимодействие и ресурс за удовлетворяващи междуличностни взаимоотношения.

Изведените основни моменти от проучената специализирана литература са, че емпатията се свързва с генетични, физиологични и функционални процеси (по Л.Брадърс, Р.Левинсън, Капачо) [2, 3]. За да се разберат чуждите емоционални състояния, Аз-ът трябва да разграничи за себе си собствените си преживявания от тези на другия, да ги различава от на другия и да разбира, че другият е различен от него

(no Hoffman, Barrett, Rogers) [6]. Двете основни перспективи, през които се изследва емпатията са когнитивната и афективната (емоционалната).

Когнитивна традиция в разбирането на емпатията [6, 7] разглежда емпатията като когнитивна способност, осъзнаване на вътрешния свят на другия, неговите мисли и чувства. Проучени са няколко когнитивни способности, включени в емпатийната реакция:

- Способност за разграничаване на собствените и чуждите чувства;
- Способност за разбиране чуждите чувства;
- Способност да се застава на чужда гледна точка (Feshbach, 1968; Hoffman, 1982). [6]

Другата перспектива – **емоционална традиция за развитието на емпатията** [6, 7], се основава на разбирането на емпатията като споделена емоция между Аз-а и другия. Тази способност включва преживяване на чувствата, изпитвани от другия.

Стадиите в развитието на емпатията при децата са четири [5, 8]. В първите два етапа в емпатичното общуване на децата преобладава емоционалната реакция спрямо другите, която се развива през първите шест години от живота на детето, а по-късно определяща става и когнитивната /познавателна реакция, определяща степента, до която по-големите деца са в състояние да разбират гледната точка на другия.

Състоянието да определяме емоционалното състояние на другия, управлението на чуждите емоции, финото изкуство на взаимоотношенията, изисква зрелост в областта на **емоционално интелигентните умения**.

Емпатичната настройка при междуличностното взаимодействие, се дължи и на начина, по който родителите са възпитавали децата си. **Родителския стил на емоционално общуване в ранна възраст** (no Яроу, Уокслър; Стърн) [3, 4] е от съществено значение. При липсата на постигната емоционална настройка между родител – дете може да се потисне проявата на емпатия у детето. Липсата на емоционално общуване в детството се свързва с бъдещи прояви на емоционално насилие, садистично отношение и други форми на насилие. Друга негативна проява като последствие върху децата е те да станат хиперчувствителни към емоциите на околните и като посттравматична реакция да търсят непрекъснати сигнали за заплаха.

Развиването на емпатията е дълъг и сложен процес при общуването с другия, но при целенасочена образователна работа с децата може да се достигне до оптималните възможности за възрастта за разбиране на емоционалните състояния на другите и своето собствено [3, 4, 8]. Качеството на междуличностните връзки играе основна роля за съхраняването на здравето. **Детството и юношеството са периоди с изключителна важност за установяване на основни емоционални навици, които ще управляват живота ни след това.**

Целта на представеното емпирично изследване е да се установи актуалното ниво/състояние на емпатия при деца на 9-11 год. (ученици в начална училищна възраст).

Целта и изследователските въпроси по тази тема обособиха следните **хипотези**:

Хипотеза 1. Допускаме, че съществуват възрастови изменения в проявата на емпатията.

Хипотеза 2. Допускаме, че нивото на проява на емпатия при децата от втори клас е по-ниска в сравнение с нивото на емпатия при децата от четвърти клас.

Хипотеза 3. Допускаме, че съществуват полови изменения в проявата на емпатията.

Хипотеза 4. Допускаме, че момичетата проявяват по-висока степен на емпатия в сравнение с момчетата.

Обект на изследването е емпатията.

Предмет на емпиричното изследване са проявите на емпатия при деца през средното детство (9-11 год.).

Изследвани са 46 деца на възраст 9-11 год., ученици във II и IV клас от ОУ „Княз Борис I” в гр. Бургас. Изследването е проведено през учебната 2015-2016 година.

Методика на изследването:

За реализиране на целта на изследването и проверка на хипотезите е използван **„Индекс на емпатията за деца и юноши” на Брайънт (Brenda Bryant, 1982)** за установяване на нивото на емпатия [Brenda Bryant, 1982, An Index of Empathy for Children and Adolescents, Child Development, 53, 413-425, <http://faculty.tru.ca/wlroberts/bryant.pdf>] [9].

Методиката на Брайънт включва 22 твърдения. При оценяването на въпросника се използва дихотомна скала – изследваните деца отговарят на всеки въпрос с „да” или „не”. Твърденията са обособени в три субскали, съответстващи на **аспекти на проявата на емпатия: „Разбиране на чувства”, „Чувство на тъга”, „Реагиране с плач”**.

Анализ на резултатите

Проучено е актуалното ниво на проява на емпатия, *възможностите на децата да разбират емоциите на другите, да съпреживяват тъгата на другите и начина им на реакция при проява на емпатия*, на 46 деца в начална училищна възраст. Голяма част от изследваните деца от двете възрастови групи – 2 и 4 клас показват високо ниво на проява на емпатия.

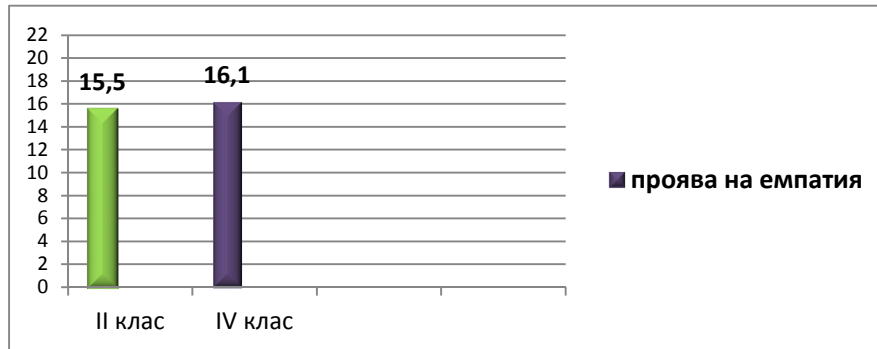
Сравнителен анализ във възрастови аспект в проявата на емпатия при изследваните деца

Методиката на Брайънт за изследване на нивото на емпатия при деца ни дава информация за актуалното ниво на проява на емпатия в изследваните възрастови групи деца. Тя съдържа 22 твърдения, които проучват възможностите на децата **да разбират емоциите на другите, да съпреживяват тъгата на другите и начина им на реакция при проява на емпатия**. Правилните отговори на всяко дете са сумирани (*изразено в точки*) и оформят индивидуалния резултат за всяко изследвано лице. На базата на тях е обработена статистически средната на измерваната променлива „ниво на емпатия” за всяка възрастова група – втори и четвърти клас по отделно.

Получените резултати служат за проверка на **издигнатите хипотези**. От значение за изследователските резултати при статистическата обработка е *T- стойността Sig. (2-tailed)*. Когато тя е по- малка от 0,05 (**T < 0,05**) имаме **статистически значима разлика** между измерените променливи/показатели.

На *графика №1* са показани получените резултати от средната (от общия брой точки) за нивото на емпатия на децата от 2 клас и 4 клас. Максималният брой точки е 22. Вижда се, че получените средни стойности при двете групи е много близка. За втори клас средната (средния брой точки) е 15,5 точки, а за четвърти клас е 16,1 точки.

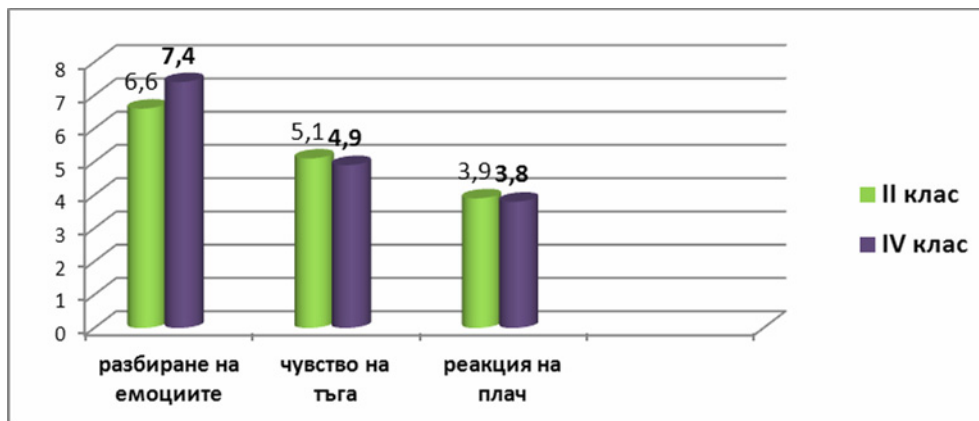
Графика № 1. Ниво на емпатия за 2 и 4 клас

При сравнение на нивото на емпатия в двете възрастови групи – втори и четвърти клас – става ясно, че **няма статистически значима разлика** ($T > 0.05$) между двете изследвани групи. От така получените резултати с Методиката на Брайънт за изследване нивото на емпатия на деца в начална училищна възраст (2 и 4 клас) не се доказва **Хипотеза №2.**, в която допускаме, че нивото на проява на емпатия при децата от втори клас е по – ниска в сравнение с нивото на емпатия при децата от четвърти клас.

На *графика №2* са показани сравнителните средни стойности (общ брой точки за съответната субскала) между децата от 2 и 4 клас. В две от скалите – разбиране на емоции и тъгата – четвъртокласниците са дали повече верни отговори от тези на второкласниците, но във втората субскала показват по-ниски резултати от тях.

Графика №2

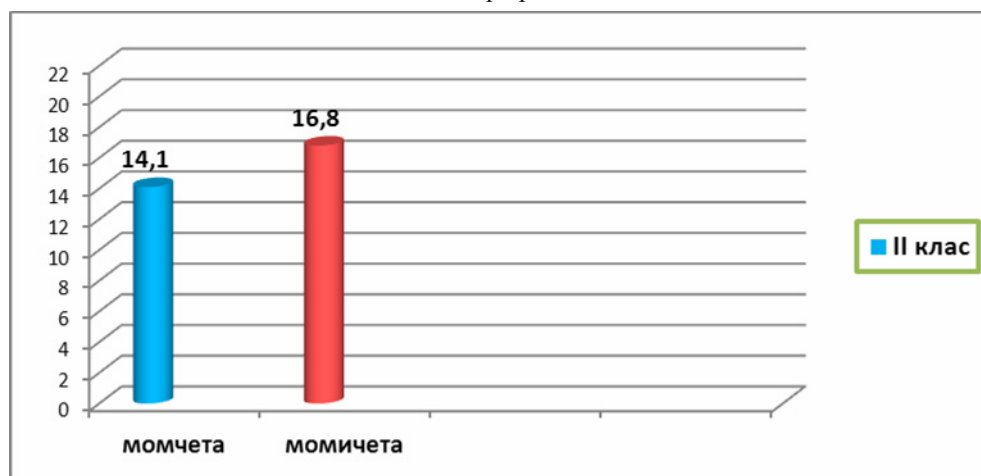
В първата субскала „Разбиране на емоциите” **има статистически значима разлика** ($T < 0.05$) във възрастов аспект. Значително по-голяма част от децата от 4 клас (81,3%) разпознават емоциите на другите в сравнение с децата във 2 клас (72,4%). Във втората и третата субскали – „Отношение към тъгата” ($T > 0.05$) и „Реакция на/с плач” ($T > 0.05$) **няма статистически значима разлика** между двете възрастови групи.

Сравнителен анализ по полов признак (между момичета и момчета) в степента на проявата на емпатия при изследваните деца

Данните, получени от изследването с Методиката на Брайънт, са обработени статистически и по полов признак. Проучванията в този аспект са обвързани с изведените хипотези на емпиричното изследване. Изследователският интерес е насочен към търсенето на значими разлики между изследваните момичета и момчета в начална училищна възраст. Получените резултати ще бъдат използвани за проверка на **Хипотеза №3**, където допускаме, че съществуват значими полови изменения в нивото на проява на емпатията. Също така ще търсим потвърждение за **Хипотеза №4**, в която допускаме, че момичетата проявяват по-висока степен на емпатия в сравнение с момчетата.

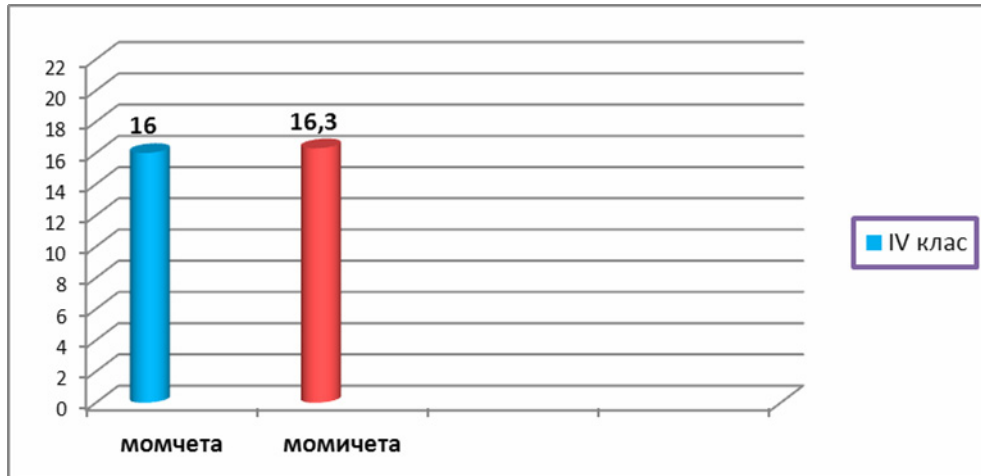
Изследваното ниво на емпатия на момчетата и момичетата от 2 клас е представено на *графика №3*. Резултатите са сравнени по средната стойност от общите постигнати точки за всеки клас. Вижда се, че момичетата (16,8 т.) имат по-високо ниво на емпатична проява от момчетата (14,1т.).

Данните от Т-теста показват, че получената разлика в проявата на емпатия между момчетата и момичетата **във втори клас е статистически значима ($T < 0.05$)**. Момичетата имат по – висока степен на проява на емпатия от момчетата на тяхната възраст. Това потвърждава **Хипотеза № 3**.

Графика №3. Ниво на емпатия по пол, 2 клас

Търсените различия в нивото на емпатия между момчетата и момичетата в 4 клас са показани в *графика №4*. В тази възрастова група разликата е малка и е отново в полза на момичетата, които имат 16,3 т., а момчетата 16 т. (средната стойност за изследваните подгрупи).

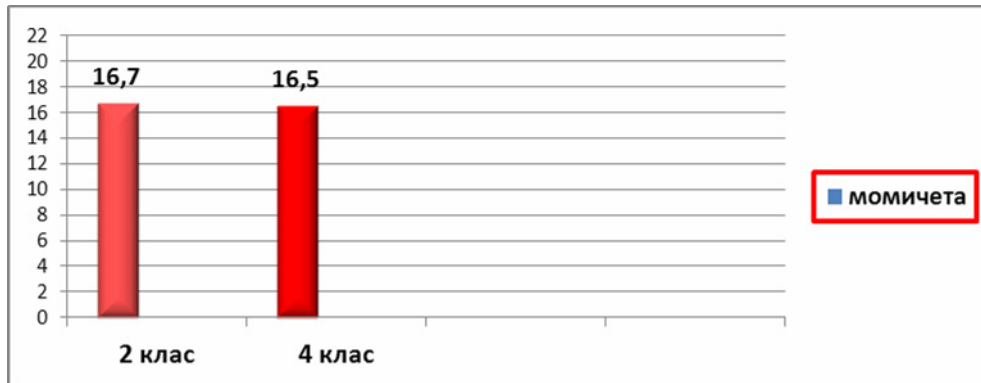
Графика № 4. Ниво на емпатия по пол, 4 клас

Статистическата обработка от Т-теста показва, че между момчетата и момичетата в 4 клас няма статистически значима разлика ($T > 0.05$) в проявата на емпатия.

Сравнителни анализи за нивото на емпатия по полов признак са направени и между момичетата в двете възрастови групи, както и отделно между момчетата. На *графика №5* е представено сравнението между средните стойности в точки между момичетата от 2 клас и 4 клас. Второкласничките имат 16,8 т. среден сбор, който е по-голям от този на четвъртокласничките, които имат средна – 16,3 т.

Графика №5. Ниво на емпатия, момичета 2 и 4 клас

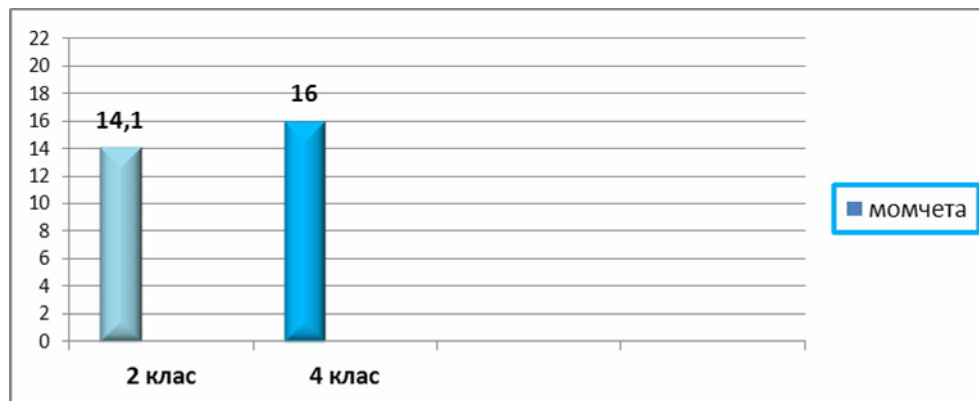

В резултатите от проявата на емпатия между момичетата във двете възрастови групи няма статистически значима разлика ($T > 0.05$). Въпреки това прави впечатление, че степента на проява на емпатия при по-малката възрастова група е по-висока.

В *графика №6* са отразени получените резултати от сравнението на средните брой точки от отговорите на момчетата от 2 клас и на тези от 4 клас. Четвъртокласниците имат 16,0 т., по-малките момчета – 14,1 т. Наблюдават се полови-ролеви стереотипи в отговорите, което съответства на възрастовия период.

В двете възрастови групи **има статистически значима разлика ($T < 0.05$)** при проявата на емпатия при момчетата. Момчетата от 2 клас имат по-ниски резултати в сравнение с тези на четвъртокласниците.

Графика №6. Ниво на емпатия, момчета 2 и 4 клас

Изводи

Хипотеза № 1, където допускаме, че съществуват възрастови изменения в проявата на емпатията, се доказва частично. Във възрастов аспект има изменение в общото ниво на емпатия в сравнението само между групата на момчетата от двете възрастови групи, както и в една от проявите на емпатия – разбиране на емоциите.

Хипотеза № 2, в която допускаме, че нивото на проява на емпатия при децата от втори клас е по – ниска в сравнение с нивото на емпатия при децата от четвърти клас, не се доказва. Сравнителният анализ във възрастов аспект в проявата на емпатия при изследваните деца доказва, че няма статистически значима разлика между двете изследвани групи – втори и четвърти клас.

Хипотеза №3, където допускаме, че съществуват значими полови изменения в нивото на проява на емпатията не се потвърди от резултатите за нивото на емпатия между момичетата в двете възрастови групи, където няма статистически значима разлика. Въпреки това прави впечатление, че степента на проява на емпатия при по-малката възрастова група е по-висока. *Хипотеза №3* се потвърждава в сравнението между момчетата. При момчетата в двете възрастови групи има статистически значима разлика в нивото на проява на емпатия. Момчетата от 2 клас имат по-ниски резултати в сравнение с тези на четвъртокласниците.

Хипотеза № 4, където допускаме, че момичетата проявяват по-висока степен на емпатия в сравнение с момчетата се потвърди в изследването на **децата от 2 клас**, където се получи разлика, която е статистически значима. Момичетата имат по-висока степен на проява на емпатия от момчетата на тяхната възраст.

Хипотеза № 4 не се потвърди в изследването на **децата от 4 клас**. Сравнението на нивото на емпатия между момчетата и момичетата показва малка разлика в полза на момичетата, но тя не е статистически значима разлика. Това прави впечатление, тъй като в този възрастов период се очаква момичетата да „развиват по-голяма увереност, грижовност и усет към общуването”.

Обобщение

От проведеното емпирично изследване и направените изводи можем да заявим, че **целите в проведеното изследване са изпълнени**. Проверката на хипотезите и получените резултати ни дават възможност и идеи за бъдещи проучвания в областта на детската емпатия и нейното развитие. **Установеното актуално ниво на емпатия на изследваните деца в начална училищна възраст провокира търсенето на нови подходи за нейното развитие, съобразени с актуалните форми на общуване на съвременните деца.**

Липсата на значимо изменение в степента на проява на емпатия между двете изследвани възрастови групи ни кара да обърнем специално внимание на тези резултати. **Децата от по-малката възрастова група демонстрират почти същите емпатийни възможности като по-големите. Какво се случва с емпатийните прояви при децата в периода на тяхното израстване в начална училищна възраст? По-малките ученици са изпреварили по-големите в своето емоционално и емпатийно развитие или има фактори, които затрудняват нейното развитие в следващите училищни години?** Възрастовата разликата между двете групи не е много голяма, но четвъртокласниците на прага на ранното юношество ще имат нужда от повече умения за разбиране на себе си и емоциите на другите, за да успяват в новите междуличностни отношения в следващия важен възрастов период.

Проучванията ми върху изследователските теории и практика за важното място на емпатия в междуличностното общуване ме кара продължа работата си върху случващото се с децата в начална училищна възраст. Получените резултати от дипломната работа засилват интереса ми към изследване на емпатията на децата в променените условия на глобално и електронно общуване, използвано вече и от малките деца. Ще потърся взаимовръзки между разбирането на емоциите на другите в личното общуване и общуването в света на е-мотиконите.

Емпатията остава предизвикателство пред децата, възрастните и изследователските интереси.

ПРЕПОРЪКИ ЗА ПРАКТИКАТА

Позовавайки се на международния опит във въвеждането на програми за емоционална грамотност в училище и личния ми опит при обучения в емоционални умения, **предлагам примерни програми (тренинги) за развиване на емоционална и социална компетентност у децата в начална училищна възраст.**

Програма „Емоционално самоосъзнаване“

- ⇒ Развиване на умения за разбиране и назоваване на собствените емоции.
- ⇒ Развиване на умения за откриване на причините за собствените емоции.
- ⇒ Разпознаване на разликата между емоции и действия.

Програма „Изразяване на емоции“

- ⇒ Развиване на способност за невербално изразяване на емоциите.
- ⇒ Развиване на способност за вербално изразяване на емоциите.
- ⇒ Развиване на способност за овладяване на негативни емоции.

Програма „Емпатия и общуване“

- ⇒ Развиване на способност за разбиране на чуждата гледна точка.
- ⇒ Развиване на способност за приемане на чуждата гледна точка.
- ⇒ Повишаване чувствителността към чувствата на другите.

Развиването на проявите на емпатия в нейните различни аспекти и форми при децата от ранна възраст е реална възможност за израстването на емоционално успешни девойки и юноши. Създаването в училище на „грижовна общност”, където да се формира емоционална култура е шанс за децата, учителите и семействата за по-добър старт пред предизвикателствата като възрастни.

Литература

1. Ганева, З., Дипломна работа „Изследване на прояви на емпатия при деца на 9-11 год. (начална училищна възраст), Магистърска програма „Детска и юношеска психология”, ЦХН, БСУ, 2016
2. Гитуни, М., „Емоционалната интелигентност”, Изд. Просвета, 2005
3. Голман, Д., „Емоционалната интелигентност”, изд. Изток-Запад, 2011
4. Голман, Д., „Новата социална интелигентност”, изд. Изток-Запад, 2010
5. Стаматов, Р., „Детска психология”, изд. Хермес, 2000
6. Стаматов, Р., „Емпатията и нейното измерване при децата от предучилищна и ранна училищна възраст”, Ръководство за изследване на детето – I част, под ред. на Борис Минчев, изд. „Веда Словена – Ж.Г.”, 2000
7. Стаматов, Р., „Емпатията”, изд. Макрос, 2001
8. Шапиро, Л., „Как да възпитаваме дете с висок емоционален коефициент”, изд. ЖАР
9. Bryant, V. (1982). An Index of Empathy for Children and Adolescents, Child Development, 53, 413-425, <http://faculty.tru.ca/wlroberts/bryant.pdf>